

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

ƏRƏB-İSPAN NƏSRİNİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI

İxtisas: 5718.01 – Dünya ədəbiyyatı
(Ərəb ədəbiyyatı)

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Sürəyya Salamat qızı Əlizadə**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim
edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı - 2024

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Şərqşünaslıq fakültəsinin "Ərəb filologiyası" kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Filologiya elmləri doktoru, professor
Aida Şahlar qızı Qasımova

Rəsmi opponentlər:

Filologiya elmləri doktoru, professor
Fəridə Əhəd qızı Əzizova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Fatma Arif qızı Məcidova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Xumar Elham qızı Ələkbərova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.18 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
Gövhər Baxşəli qızı Baxşəliyeva

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Xanımzər Əli qızı Kərimova

Elmi seminarın sədri:

AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
Muxtar Kazım oğlu İmanov

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müasir dünyamızda mədəniyyətlərarası dialoqun güclənməsi, integrasiya amillərinin zəruriliyi, qloballaşma nəticəsində xalqların və millətlərin daim yaxınlaşması, mədəni proseslərin, ədəbiyyatların get-gedə oxşarlıqlar kəsb etməsi orta əsrlərdə bənzər proseslərin izlənməsinə böyük tələbat yaradır. Xüsusilə, bir çox etnik qrupların, dini icmaların, sosial toplumların bir araya gəldiyi kosmopolitan cəmiyyətlər çağdaş ədəbiyyatşünaslığın diqqət mərkəzindədir.

Diqqət çəkdiyimiz cəmiyyətlərdən biri də ərəblərin Əndəlus adlandırdıqları orta əsrlər İspaniyasında mövcud olmuşdur. İspan mühiti daima özünün etnik rəngarəngliyi, müxtəlif dinləri və inancları əhatə etməsi, tolerant baxış tərzini ilə seçilə bilib. Ərəblərin 714-cü ildə Pireney yarımadasında İslam bayrağı qaldırması nəticəsində bu rəngarənglik, mədəni palitranın zəngin təzahürü daha da artır. Özləri ilə İspaniyaya o dövrün Avropa mədəniyyəti ilə müqayisədə inkişaf etmiş ədəbiyyat və mədəniyyət gətirən ərəblər burada multikultural bir sistemin yaranmasına nail ola bildilər. Ərəb-İspan mühitinin saysız müharibələrlə üzləşməsinə baxmayaraq, burada müxtəlif xalqların fikir və düşüncəsini, adət və ənənələrini, inanc və etiqadlarını, mədəni-estetik durumunu əks etdirən ədəbi nümunələr yaranır. İspaniyada Şərqdən gələn ərəblərlə yanaşı, İslamı qəbul etmiş yerli əhali (müvəlladlar), öz dini etiqadında qalıb ədəbi prosesə qoşularaq ərəbləşmiş əhali (mosarablar), ərəblərin gəlişi ilə xristian kilsəsinin təzyiqlərindən qurtulub ümumi mədəni inkişafa öz töhfəsini verən yəhudilər, ərəb qoşunları tərkibində gəlmiş bərbərlər bu mədəniyyətin daşıyıcıları idilər.

Ərəb-İspan cəmiyyətinin digər xarakterik cəhəti burada ədəbiyyatın saraylar və zadəganlar təbəqəsi ilə məhdudlaşmayıb həm də xalq arasında yayılıb inkişaf etməsidir. Müsəlman imperiyasının şərq əyalətlərindəki ədəbi proseslərdən bəhrələnən ərəb-İspan ədəbiyyatı mövcud durumda ədəbi-bədii təkamülə bir

sıra yeni dəyərlər əlavə edir. Bu yeniliklər həm məzmun, həm də forma etibarilə ədəbi inkişaf səviyyəsini və tərəqqini aydın təzahür etdirirdi.

Ərəb-İspan mədəniyyətinin mühüm qolunu burada yaranan nəsr nümunələri təşkil edir. Poeziyada olduğu kimi, nəsrdə də klassik ənənələrə bağlılıq çox güclü idi. Bununla belə, klassik ərəb-İspan nəsrində həmin dövr üçün xarakterik olan və müasir dövrümüzdə öyrənilməsi zəruri olan bir sıra məsələlər hifz olunur.

İlk növbədə ərəb-İspan nəsrinə həmin dövrün güzgüsü kimi əhəmiyyət kəsb edib ərəb-müsəlman cəmiyyətini, orada gedən mədəni-ədəbi prosesləri, müxtəlif sivilizasiyalar arasındakı inteqrasiyanı izləmək baxımından xüsusi səciyyə təşkil etməsiylə böyük əhəmiyyət daşıyır.

Əndəlus ədəbiyyatı Şərq-Qərb mədəniyyətlərarası dialoqun səciyyəsi olaraq xüsusi səviyyədə diqqəti cəlb edir. Qeyd edək ki, Amerika romantik janrının görkəmli nümayəndəsi İrving Vaşinqtonun İspaniyada ərəblərin hakimiyyətindən, əl-Həmrə sarayından bəhs edən novella, *esse* və özünün yol sərgüzəştlərindən ibarət olan “əl-Həmrə hekayələri”¹ adlı əsəri də vardır. Bununla yanaşı məşhur fransız yazıçısı Fr.Şatobirian “Yunanıstan üzərindən Parisdən Yerusəlimə, Yerusəlimdən Parisə, Misir üzərindən Babilistana və İspaniyaya səyahət”² əsərində də Əndəlusdan bəhs etmişdir.

B.Y.Şidfar “Əndəlus ədəbiyyatı” adlı əsərində³ Əndəlus ədəbiyyatı, o cümlədən İbn Həzm, İbn Şuheyd, İbn əbd Rəbbihinin həyat və yaradıcılığından bəhs etmiş, onların əsərləri

¹ Washington Irving “Tales of the Alhambra (The Alhambra: A Series of Tales and Sketches of the Moors and Spaniards) Publisher: CreateSpace Independent Publishing Platform, 2017, 126 pages

² Шатобриан Фр. Путешествие из Парижа в Иерусалим и из Иерусалима в Париж, через Грецию и обратно через Египет, Варварию и Испанию (Itinéraire de Paris à Jérusalem et de Jérusalem à Paris, en allant par la Grèce et revenant par l'Égypte, la Barbarie et l'Espagne, 1811) Санктъ Петербург, 1815, 310 с.

³ Шидфар Б.Я. Андалусская литература.М., Наука, 1970, 184 с.

haqqında məlumat vermişdir.

İ. M. Filştinskiy “X-XIII əsrlər ərəb ədəbiyyatı tarixi”,⁴ İ. Y. Kraçkovskinin “İspaniyada ərəb poeziyası”⁵ adlı əsərlərində ərəb-İspan ədəbiyyatı haqqında ümumi məlumatlara rast gəlinir. A.B.Kudelinin “Klassik ərəb-İspan poeziyası (X əsrin sonu-XII əsrin ortaları)”⁶ adlı əsərində X əsrin sonu və XII əsrin ortalarına qədər olan dövrün bir sıra görkəmli nümayəndələrinin poeziyasından bəhs etmişdir. Bundan başqa, Qərbi Avropada müsəlman mədəniyyətinin ümumi inkişaf çərçivəsində nəslə bağlı fikir və mülahizələrə, Əndəlus ədəbiyyatı ilə bağlı görüşlərə bir sıra əsərlərdə rast gəlmək mümkündür. Ərəb-İspan tarixi, mədəniyyət və ədəbiyyatı haqqında yazılmış əsərlər arasında U.M. Uott və P.Kakianın tədqiqatının adını çəkməliyik. Bu əsərdə müəlliflər ərəblərin İspaniyanın fəthindən süqutuna qədər olan dövrün (VIII-XV əsrlər) qısa xülasəsini, həmçinin həmin dövrün vacib siyasi-mədəni hadisələrini işıqlandırmışdır.⁷

Məşhur fransız şərqşünası Levi Provansal ərəb-İspan mədəniyyəti və onun Şərq mədəniyyəti ilə əlaqələrini araşdırmışdır.⁸

Çex şərqşünası A.R. Nikl isə “Ərəb-İspan poeziyası və onun qədim provansal trubadurları ilə əlaqəsi”⁹ əsərində isə Əndəlus poeziyasının trubadur nəğmələri ilə əlaqəsini tədqiq etmişdir. Şauqi Dayfin “Ərəb ədəbiyyatı tarixi: Əndəlusda dövlətlər və

⁴Фильштинский И. М. История арабской литературы X-XIII века.М.,1991.726 с.

⁵ Крачковский И. Ю., Избр. соч., т. 2, М.-Л., 1956. 704 с.

⁶ Куделин А.Б. Классическая араб-испанская поэзия (конец X - середина XII в.) М., 1973 - М. : Наука, 1973. – 188с.

⁷Уотт У.М. и Какиа П. Мусульманская Испания. Пер. С англ. С. И.Дунаевецкого. Предисл. А.Б. Куделина. М., Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1976. 199 с

⁸ Провансаль Л. Э.Арабская культура в Испании. Общий обзор, Издательство Наука. Москва 1967, 96с

⁹ Nykl, A. R., “Hispano-Arabic Poetry and its relations with the Old Provençal Troubadours”

تاريخ الادب العرب، عصر الدول و الإمارات)¹⁰ (، الأندلس
və nəzmini geniş şəkildə işıqlandırır. Müəllif İbn əbd Rəbbihi, İbn Şuheyd, İbn Bəssam kimi ədiblərin yaradıcılıqlarından bəhs edir. İhsən Abbas “Tərix əl-ədəb əl-əndəlusı” (Əndəlus ədəbiyyatı tarixi) (تاريخ الادب الاندلسي)¹¹ adlı əsərində Əndəlus ədəbiyyatı barədə geniş məlumat verir, bir sıra şair və ədiblərin həyat və yaradıcılıqlarından bəhs edir. Əhməd Heykəl özünün “əl-Ədəb əl-Əndəlus min əl-fəthi ilə suquti əl-Xilafət” (Fəthdən Xilafətin süqutuna qədər Əndəlus ədəbiyyatı) adlı əsərində (أحمد هيكال الادب)¹² (الاندلسي من الفتح إلى سقوط الخلافة) ərəb-İspan ədəbiyyatı haqqında məlumat vermiş, onların bəzi nümayəndələrinin həyat və yaradıcılığını araşdırmışdır. Əhməd Əmin “Zuhr əl-İsləm” (İslamın günorta çağı) (ظهر الاسلام)¹³ adlı əsərində Əndəlusun tarixi, ictimai-siyasi vəziyyəti və buradakı mədəni-ədəbi prosesləri haqqında məlumat vermişdir.

Azərbaycan alimlərindən A.İmanquliyevanın Əndəlus ədəbiyyatı haqqında “İspaniyada ərəb ədəbiyyatının yaranması və inkişafı tarixinə dair”¹⁴ adlı məqaləsi var. Bundan əlavə M.Mahmudovun “Klassik ərəb ədəbiyyatı”¹⁵ və A.Qasımovanın “Ərəb ədəbiyyatı V-XIII əsrlər”¹⁶ əsərlərinin ayrı-ayrı fəsiləri də bu ədəbi prosesi əks etdirir.

G.Abdullayeva “Müsəlman İspaniyasında yəhudi ədəbiyyatı”¹⁷ adlı tədqiqat əsərində Əndəlusda yaşayan yəhudilərin ədəbi-

¹⁰ العرب تاريخ الادب ، عصر الدول و الإمارات الأندلس شوق ضيف .

¹¹ احسان اباس تاريخ الادب الاندلس دار الثقافة، بيروت، 1969، ص455

¹² أحمد هيكال . الادب الاندلسي من الفتح إلى سقوط الخلافة. دار معارف، 1985، القاهرة، 408

¹³ أحمد أمين. ظهر الاسماء. الجزء الاول، 2013، 916ص

¹⁴ İmanquliyeva A. “İspaniyada ərəb ədəbiyyatının yaranması və inkişafı tarixinə dair” “Azərbaycan şərqşünaslığı N2-2009 səh25-29”

¹⁵ Mahmudov. M. R. Klassik ərəb ədəbiyyatı. Bakı 2001. 258 s.

¹⁶ Qasımov A. Ərəb ədəbiyyatı tarixi, V-XIII əsrlər: dərslik. Bakı: “Elm”, 2019, 677s.

¹⁷ Abdullayeva G. Müsəlman İspaniyasında yəhudi ədəbiyyatı. Bakı, “Elm və təhsil”, 2014, 160 səh.

mədəni prosesdəki rolundan bəhs etmişdir. Sonrakı dövrlərdə bu tipli araşdırmaların sayı artmışdır. Müasir dövrdə yazılan ərəb-İspan ədəbiyyatı ilə bağlı tədqiqatlar arasında O.Məmmədovun “Zəcəl Əndəlus poeziyasının mühüm qolu kimi” adlı məqaləsini də göstərə bilərik. Eyni zamanda ərəb-İspan nəsrinə mövzusunda bir sıra tərcümələr elmi-kütləvi ictimaiyyətə təqdim olunmuşdur.¹⁸

Tədqiqatın obyektinə və predmetinə. Dissertasiyanın tədqiqat obyektinin əsasını Əndəlusda yaranan və inkişaf edən ərəb-İspan nəsrinə təşkil edir.

Əndəlusda yaranan bədii nəsr nümunələri isə tədqiqatın predmetində dayanan məsələlərdir. Tədqiqat işində İbn Həzm, İbn Əbd Rəbbihi, İbn Şuheyd, İbn Tufeyl, İbn Bəssam kimi ərəb-İspan nəsrinin nümayəndələrinin yaradıcılığı təhlil olunur.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Dissertasiyanın əsas məqsədi İspaniyada yaranan ərəb-İspan nəsrinin təşəkkül və inkişaf mərhələlərini, yeniliklərini, yarandığı mühiti və bu irsin mövzu dairəsini və bədii xüsusiyyətlərini təhlil və tədqiq etməkdən ibarətdir. Göstərilən məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələri həll etmək nəzərdə tutulur:

- Ərəb-İspan nəsrinin inkişaf mərhələlərini işıqlandırmaq;
- Ərəb-İspan nəsrinin nümayəndələrinin həyat və yaradıcılıqlarını, onları yetişdirən ictimai-mədəni mühiti öyrənmək;
- Ərəb-İspan nəsrinin nümayəndələrinin orta əsrlər ərəb-İspan ədəbiyyatının formalaşması və inkişafında oynadığı rolunu üzə çıxarmaq, müsəlman dünyasının şərqində yaşayıb yaradan ədiblərin yaradıcılığında oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;
- Ərəb-İspan nəsrinin nümayəndələrinin ədəbiyyata gətirdikləri yenilikləri təhlilə cəlb etmək;
- Ərəb-İspan nəsrinin nümayəndələrinin özündən sonrakı ədib və şairlərə təsirini araşdırmaq.

¹⁸ Средневековая арабская проза, Москва, «Художественная литература», 1985, 479с.

Tədqiqat metodları. Mövzunun tədqiqində tarixi və ədəbi prinsiplərə əsaslanmış, tarixi-müqayisəli və tarixi-xronoloji elmi-nəzəri metodundan istifadə olunmuşdur. Orta əsrlər ərəb-İspan ədəbiyyatı və mədəniyyətinin tipoloji səciyyəsi, analoji paralelləri və estetik mahiyyəti, ərəb-İspan ədəbiyyatının bədii qanunları haqqında müasir elmi müddəalar tədqiqatın nəzəri bünövrəsi rolunu oynamışdır.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

Dissertasiyada aşağıda göstərilən müddəalar müdafiəyə çıxarılır:

- Orta əsrlərdə İspaniyada öz multikultural xarakteri ilə fərqlənən bir mədəniyyət yaranmışdır.
- İspaniya cəmiyyətinin etnik-dini rəngarəngliyi ədəbiyyata təsirsiz ötürməmişdir.
- İspan mühitinin kosmopolitan xarakteri ədəbiyyatın forma və məzmun müxtəlifliyinə gətirib çıxarmışdır.
- Ərəb-İspan nəsrli özünəqədərki klassik ərəb nəsrindən qaynaqlanmışdır.
- Əndəlus bədii nəsrli multidissiplinar olub, tarix, fəlsəfə, psixologiya və s. elm sahələri ilə bağlı olmuşdur.
- Ərəb-İspan nəsrli Şərq və Qərb ədəbiyyatları arasında körpü rolu oynamış, Şərqdən qida alıb bir sıra ideyaları Qərbə ötürmüşdür.
- Ərəb-İspan nəsrli orta əsrlər İspan cəmiyyətinin güzgüsü kimi özündə bu cəmiyyətin bir sıra xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Əndəlusda ədəbi-bədii nəsrin yaranması və inkişafı mövzusu indiyədək istər Sovet məkanında, istərsə də Azərbaycan elmi mühitində ayrıca tədqiqat mövzusu olmamışdır. Tədqiqat əsərində aşağıdakı elmi yeniliklər əldə edilmişdir:

- Dissertasiyada ilk dəfə olaraq Əndəlus ədəbiyyatında məqamə janrı, risalə sənəti sistemli şəkildə öyrənilir.
- İlk dəfə olaraq İbn Tufeylin “Hayy ibn Yaqzan” əsəri geniş təhlil edilir və Daniel Defonun “Robinson Kruzo” əsəri ilə

müqayisəli araşdırması aparılır.

- Azərbaycan ərəbşünaslığında ilk dəfə olaraq İbn Şuheyd öyrənilir. Onun “Risələt ət-təvabi və əz-zəvabi” əsəri Əbu-l-Əla əl-Məarrinin “Risələt əl-ğufuran” və Dantenin “İlahi komediya” əsəri ilə müqayisəli təhlil olunur.

- Dissertasiyada ilk dəfə olaraq İbn əbd Rəbbihinin “əl-Iqd əl-fərid” əsəri təhlil olunur. Əsər ədəb istiqamətli mövcud durumu göstərməklə bərabər, ədəb əsərlərinin təkamülünə nəzər salmaq üçün əhəmiyyətli mənbə olub tədqiqata cəlb olunur. Eyni zamanda İbn əbd Rəbbihinin “əl-Iqd əl-fərid” əsəri bir sıra Azərbaycan folklor nümunələri ilə müqayisəli təhlil edilir.

- İslam mühitində yaranan ədəbi prosesləri araşdırmaq üçün ilk dəfə Azərbaycan ərəbşünaslığında İbn Bəssamin “əz-Zəxirə” əsəri araşdırılır.

- İbn Həzmin “Tauq əl-haməmə” əsəri ilk dəfə geniş şəkildə öyrənilir. Bu əsər klassik ərəb ədəbiyyatı, klassik Azərbaycan poeziyası nümunələri ilə müqayisəli təhlil olunur.

- İlk dəfə olaraq tədqiq olunan əsərlərdə ərəb İspaniyasının sosial durumu, orta əsrlər mühitinə xas etik-estetik təsəvvürləri, insan psixologiyası və fəlsəfə ilə bağlı müddəalar əks olunur.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyada əldə olunan nəticələr ərəb ədəbiyyatı tarixinə və konkret olaraq orta əsrlər ərəb ədəbiyyatına aid əsərlərin yazılması üçün nəzəri əhəmiyyət kəsb edir. Dissertasiyadan Şərqdə ədəbi əlaqələr, Şərqi ərəb İspaniyasına, ərəb-İspan ədəbiyyatının Avropaya təsiri kimi problemlərin araşdırılmasında istifadə etmək mümkündür. Əsərdən həmçinin klassik ərəb ədəbiyyatının tədrisində də istifadə etmək olar.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Şərşünaslıq fakültəsinin Ərəb filologiyası kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyada əldə olunan əsas nəticə və yeniliklər müəllifin ölkə daxili və xaricində çap etdirdiyi məqalələrdə, müxtəlif beynəlxalq konfrans və simpozium materiallarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın mövzusu Bakı Dövlət Universiteti Şərqsünaslıq fakültəsinin Elmi Şurasının 25 iyun 2008-cü il (protokol № 8) və AMEA Respublika Elmi Tədqiqatlarının Təşkili və Əlaqələndirilməsi Şurasının 3 iyun 2009-cu il tarixli (protokol № 1) protokollarının qərarları ilə təsdiq olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsinin “Ərəb filologiyası” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın ümumi həcmi: Tədqiqatın giriş, iki fəsil və nəticədən ibarət olan ümumi həcmi: 176 səh. 300 967 işarə (Giriş: 10 453; I fəsil: 187 846 işarə; II fəsil: 73 057 işarə; Nəticə: 13 595).

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi aydınlaşdırılmış, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodları müəyyən edilmiş, müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar qeyd edilmiş, dissertasiya işinin elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti əsaslandırılmışdır.

Dissertasiyanın **“Əndəlusda ədəbi-bədii nəsrin yaranması və inkişafı”** adlanan I fəsil dörd paraqraftan ibarətdir.

Birinci fəslin ilk paraqrafı **“Əndəlusda ərəb ədəbiyyatının yaranması”** adlanır. Yazılı tarixi qaynaqlara görə e.ə.1000-ci illərə qədər uzanan İspaniya əsrlər boyu bir-birindən fərqli xalqlara vətən olmuşdur. Bu məkan müsəlmanlar tərəfindən Əndəlus adlandırılmışdır. “Əndəlus” sözü “vandal” sözündəndir. “Vandal” V əsrdə İspaniyaya gələn tayfanın adıdır.

Ərəblərin İspaniya ilə ilk tanışlığı 709-cu ildə olmuşdur. Onlar İspaniyaya VIII əsrin II onilliyində gəlmişlər. Afrikanın şimalını fəth edən ərəblər, fəthət və qəzavət bayrağı ilə İspaniyanın zəngin ərəzilərinə də yerləşməyi düşünürdülər. Ərəblər şimali Afrikadan hücum edərək üç il ərzində (711-714) Pireney yarımadasının böyük hissəsini ələ keçirməyə nail olurlar.

Əndəlusun fəthi Əməvi xəlifəsi Valid ibn Əbdülməlik (ö.715) zamanında (705-715) həyata keçmişdir. Əndəlusun fəthi 19 yaşlı bir gənc olan məşhur ərəb sərkərdəsi Tariq ibn Ziyadın İspaniya qalalarına Əndəlus bayrağını sancmaqla başlamışdır.

İspaniyanın gözəl və səfali təbiəti tarix boyu buraya bir çox xalqları cəlb edirdi. Həmin ərəzilərdə kelt, bərbər, romalılar, qotlar və nəhayət ərəblər məskun idilər. İspaniya əhalisi müxtəlif etnik elementlərin qarışması nəticəsində öz spesifik xüsusiyyətləri ilə digər toplumlardan seçilirdi.

Əndəlus cəmiyyətində milli qruplaşmaya görə xalqlar bir neçə təbəqəyə bölünürdü;

1. Ərəblər. Ərəblər özlərini milli zadəgan kimi aparırdılar. Bəzən yerli xalq və bərbərləri özlərinə tabe edir və onlara zorla islamı qəbul etdirirdilər.

2. Bərbərlər. Onlar bədəvilikdə, İslamda, qəbilə quruluşunda və qorxmazlıqda ərəblərə şərikin olmuşdular.

3. Yerli ispan tayfaları. Onlar İspaniyada yaşayan xristianlar idilər.

4. Muvəlladlar (İslamı qəbul etmiş yerli əhali).¹⁹

İspanlarla sıx əlaqədə olan ərəblər onların həyat tərzləri, adət-ənənələri və digər xüsusiyyətlərini götürmüşdülər. Bu, xüsusilə – onların geyimləri, qadına münasibətləri, müharibə aparmağın yeni metodları, hökumətin idarə olunmasında hiss olunurdu. Artıq qadınlar kişilərlə birlikdə elm və incəsənət sahələrində çalışırdılar.²⁰

Ərəblər İspaniyanın fəthi ilə yanaşı, burada öz mədəniyyətlərini təbliğ etməyə və onu zamanla inkişaf etdirməyə başladılar. Ərəb mədəniyyətinin Əndəlusa təsiri iki yolla olmuşdur. Birincisi, Şərqi alimlərinin, ədiblərinin, sənətkarlarının irsinin bura gətirilməsi, digəri isə həmin dövrdə əndəluluların elm öyrənmək üçün Şərqi getməsi ilə.

أحمد أمين. ظهر الاسماء. الجزء الاول، 2013، ص 916¹⁹

²⁰ Аль-Фахури Х., История арабской литературы, [пер. с араб.], т. 1—2тт, М., 1959—61; т-2, 483с

İspaniyada ərəb ədəbiyyatını dövr etibarilə üç mərhələyə bölmək olar:

1. Təqlidçilik dövrü;
2. Şərqlə Qərbin sintezi dövrü;
3. Yeniləşmə dövrü.²¹

Birinci dövrdə ədəbiyyat Şərq ədəbiyyatını təqlid edir. İspaniyaya köçmüş ərəblər yeni mühitə uyğunlaşa bilmir, bütün varlıqları ilə Şərqlə can atır, keçmişinə, gəldiyi yola baxır, sanki ətrafdakı hadisələri görmürdülər. Onlar çayın ortasında dayanıb susuzluqdan yanan adamları xatırladırdılar. Onların poeziyasında doğma torpağa qovuşmaq hissi həmişə hiss olunurdu.²²

II dövr – Şərqlə Qərbin sintezi dövrü son Əməvilər və Muluk ət-təvaif dövrünün nümayəndələrinin yaratdıqları əsərləri əhatə edir. Bu dövrdə yazılan əsərlərin forması Şərqi xatırlatsa da, mövzusu artıq dəyişmişdir. Artıq əsərlərdə mövzu vətən həsrəti deyil, Əndəlus idi.

III dövr yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi “Yeniləşmə dövrü” adlanırdı. Artıq bu dövrdə əsərlərdə təkcə məzmun deyil, forma da dəyişməyə başlayır. Forma cəhətdən yeni olan muvəşşah və zəcəl şeir növləri meydana çıxır. Bu şeir növləri ispan xalq mahnılarının təsiri ilə yaranmışdır. Muvəşşah və zəcəl şeir növləri ərəb ədəbiyyatının yeni qolları idi. Bu janrlar bir-birinə bənzəyirdilər.

Hənnə əl-Faxuriyə görə, ərəblərin hakimiyyəti dövründə Əndəlusda nəsrin 3 janrı var idi:

1. Natiqlik (xitabə);
2. Epistolyar (tərəssül);
3. Bədii-tənqidi nəsr;²³

Ərəblərin İspaniyada hakimiyyəti dövründə natiqlik sənəti Şərqdəki kimi yüksək səviyyəyə çatmamışdı. Bu dövrün məşhur natiqlərinə əməvi Əbd ər-Rəhmanın dövründə yaşamış əl-Valid

²¹ Mahmudov. M. R. Klassik ərəb ədəbiyyatı. Bakı 2001. 258 s.

²² Mahmudov. M. R. Klassik ərəb ədəbiyyatı. Bakı 2001. 258 s.

²³ Аль-Фахури Х., История арабской литературы, [пер. с араб.], т. 1—2тт, М., 1959—61; т-2, 483с.

ibn Əbd ər-Rəhman ibn Qanim, Murabitunların dövründə yaşamış Abdullah əl-Fəxxar, Kordovanın əmiri Əbu Həsən Munzir ibn Səid ibn Baluti (877-966) misal ola bilər. Günümüzdə onların xütbələrindən bir qismi çatıb. Həmin əsərlərin ən məşhurları “Boyunbağı” (əl-Qələid) və “Ətir qoxusu” (Nafx ət-tib) mənbələrdə toplanıb. Şərq nəsrinin əsas özəlikləri olan risalələrin başlanğıcını uzatmaq, əvvəlində və sonunda yüksək sənətkarlıq nümayiş etdirmək, xüsusilə, xütbələrində dini təbirlər və qulağa xoş gələn nəsihətverici kəlmələrdən istifadə etmək Əndəlus nəsrinə xas olan xüsusiyyətlərdən idi.

Şauqi Dayf Əndəlusda tərəssül sənətindən danışdığı bəhisdə burada yaranan risalələri aşağıdakı kimi təsnif edir:

1. Divan risalələri;
2. Şəxsi risalələr;
3. Ədəbi risalələr.

Divan risalələrində o, əl-Bizilyani, Əbu Məhəmməd ibn Əbd əl-Bərri ibn Qurtubi, Lisənəddin ibn əl-Xətib və s. kimi müəlliflərin məharət göstərdiyini bildirir.²⁴

Şəxsi risalələr müəllifin fikrincə, İbn Dəbbağ, Əbu Əbdürrəhman ibn Tahir, Səhl ibn Malik kimi müəlliflərin yaradıcılığında yer alır.²⁵

Ədəbi risalələr cərgəsində o ilk növbədə İbn Şuheydin “Risələt ət-təvabi və əz-zəvabi” (رسالة التوابع والزوابع) əsərini qeyd edir ki, biz öz tədqiqatımızda bu əsərə ayrıca bir bölmə həsr etmişik.

Risələ sahəsində İbn Burd əl-Əsgarın, məşhur şair İbn Zeydunun da yaradıcılığı diqqəti cəlb edir. Xüsusilə, İbn Zeydunun الرسالة الهزلية (Zarafatyana risalə) və الرسالة الجدية (Ciddi risalə) əsərləri təqdirə layiqdir.

X əsrdə Əndəlusda tərəssül janrı ilə yanaşı məqamə janrı da yaranmışdı. Məqamələr ustalıqla yazılmış kiçik hekayətlərdir. Məqamə janrının ilk nümunələri Bədi əz-Zaman əl-Həmədani (969-1008) tərəfindən yazılıb. Əndəlusda Bədi əz-Zamanın

²⁴ شوقي ضيف عصر الدول و الامارات دار المعاريف، 1999، ص517

²⁵ شوقي ضيف عصر الدول و الامارات دار المعاريف، 1999، ص517

tərəssül nümunələri ilə yanaşı, məqamələri də geniş yayılmışdır. Onun məqamələri ilə yanaşı Əndəlusda əl-Həririnin də məqamələri böyük marağa səbəb olmuşdur. Mənbələrdə qeyd olunduğuna görə, Əndəlusda əl-Həririnin məqamələrini onun öz dilindən eşidib yayanlar olub. Əndəluslu Əbu l -Abbas Əhməd əş-Şərişinin qeyd etdiyinə görə, əl-Həririnin məqamələri Əndəlusda daha geniş yayılmışdır.²⁶

Ərəb-İspan nəsrinin inkişafının I mərhələsində ədəbi-tənqidi əsərlərə rast gəlmək mümkün deyil. Abbasi mədəniyyətinin İspaniyaya güclü axını zamanı ədəbi-tənqid yetəri qədər geniş yayılmağa başladı. Ərəb-İspan ədəbiyyatçıları arasında elmin bütün sahələrində – filologiya, təbiət və dəqiq elmlər, fəlsəfi elmlər, tarix, coğrafiya və bir sıra elmlərdə də sələflərin təqlidi geniş yayılmışdı. Həmin dövrdə İbn əbd Rəbbihinni “Nadir boyunbağı”(العقد الفيد), İbn Bəssamın “Xəzinə” (الزخيرة), İbn Haqanın “Qızıl boyunbağı” (قلاند العقيان) kimi əsərlər yaranmışdı. Bədii-tənqid əsərləri arasında İbn Şuheydin “Oxşarlar və pis ruhlar” (رسالة التوابع والزوابع) əsəri öz fərqliliyi ilə seçilir.

Birinci fəslin ikinci hissəsi “İbn Həzmin “*Tauq-əl-haməmə*”(طوق الحمامة) əsərində eşq anlamının təqdimi” adlanır.²⁷ Əbu Məhəmməd Əli ibn Əhməd ibn Səid ibn Həzm əl-Əndəlusi əl Qurtubi Zəhiri məzhəbinin ən böyük təmsilçisi, fəhih və hədis alimi (muhəddis), tarixçi, ədib və şairdir. O, İbn Həzm əz-Zəhiri kimi məşhurlaşmışdır.²⁸

İbn Həzm 993-cü il noyabrın 18-i anadan olmuşdur. Uşaqlığı Kordova sarayında, atasının hərəmxanasında keçmişdir.²⁹ O, yetkinlik yaşına qədər çox kübar və yaxşı tərbiyə görmüşdü. İbn Xallikan öz “Vafayət əl-əyan” (وفيات الاعيان) əsərində onun fars

²⁶ Уотт У.М. и Какиа П. Мусульманская Испания. Пер. С англ. С. И. Дунаевецкого. Предисл. А.Б. Куделина. М., Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1976. 199 с

²⁷ İbn Hazmın “Taug al-Hameme” eserinde tasvir// Bengi Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2021-2, s. 114-121

²⁸ ابن خلكان وفيات الاعيان وأنباء و ابناء الزمان ج 3، 425ص

²⁹ أحمد هيكل . الادب الاندلسي من الفتح إلى سقوط الخلافة. دار معارف، 1985، القاهرة، 408

əsilli olduğunu qeyd etmişdir³⁰. Lakin bəzi tədqiqatçılar onun əslən Sevil-yadan olduğunu, anasının ispanəsilli olduğunu irəli sürmüşlər. İbn Həzm isə özünü həmişə ərəb, əməvi əsilli hesab edirdi.³¹

قَابَن تَحْرِقُوا الْقُرَاطَسَ لَا تَحْرِقُوا الَّذِي
تَضَمَّنَهُ الْقُرَاطَسُ بَلْ هُوَ فِي
صَدْرِي.
وَيَنْزِلُ إِنْ أَنْزَلُ وَ يَدْفِنُ فِي قَبْرِي .

“Kağızları yandırsanız belə, onların içindəkini yandıra bilməyəcəksiniz, çünki onlar mənim qəlbimdədir. Ayaqlarım haraya yönəlsə, onlar da mənimlə gələr, mənimlə minər, mənimlə enər, mənimlə qəbrimə girər”.³³

Bu hadisədən sonra İbn Həzm Sevilyada düşmənlərinin avam və cahilliyini ələ salaraq həcvlər yazmağa başlamışdır. O, 1064-cü il avqustun 16-sı Sevilyanın şimalında vəfat etmişdir.³⁴

İbn Həzm 400-ə yaxın əsər yazmışdır, lakin onların bəziləri, təəssüf ki, bu gün elmi-ədəbi çevrəyə məlum deyil. Dövrümüzə qədər onun yalnız 40-a yaxın əsəri gəlib çatmışdır.³⁵

İbn Həzmin “Təuq əl-həməmə” (Göyərçin boyunbağısı) əsəri Əndəlus düşüncəsi və ədəbiyyatı haqqında fikir söyləmək üçün gözəl bir nümunədir. Müəllif öz əsərində yaşadığı dövrün eşq havasından, məhəbbətlə bağlı əhvalatlardan bəhs edir. O, əsərdə

ابن خلكان وفيات الاعيان وأنباء و أبناء الزمان ج3، 425ص³⁰

حن الفخوري . الجامع التاريخ القديم الادب الاعربي 1096 ص³¹

³² Nicholson R.A. *A Literary History of Arabs*. London, 1923, 500p.

ابن بسام، الذخيرة في محاسن أهل الجزيرة. القسم الاول- الجلد الاول، بيروت، دار الثقافة 446³³، 1997

34 حن الفخوري . الجامع التاريخ القديم الادب الاعربي 1096 ص

³⁵ Уотт У.М. и Какиа П. Мусульманская Испания. Пер. С англ. С. И. Дунаевецкого. Предисл. А.Б. Куделина. М., Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1976. 199 с

öz başına gələnləri də təsvir edir. Əsərin qəhrəmanları onun şəxsən tanıdığı və tez-tez görüşdüyü insanlardır. Müəllif bizə şahzadələr, saray əyanları, alimlər, tələbələr və s. haqqında gözəl üslubla, son dərəcə aydın bir tərzdə müxtəlif eşq hekayələri danışır.

“Təuq əl-haməmə”nin bir başqa özəlliyi müəllifin nəsr ilə söylədiyi fikirləri şeirlə qüvvətləndirməsidir. Əsərdə yer alan şeirlərin bir qismini çıxarmaqla, əksəriyyəti İbn Həzmə aiddir. Beləliklə, bu əsər həm də İbn Həzmin poeziyasını öyrənmək üçün mühüm mənbədir.

İbn Həzm “Təuq əl-haməmə” əsərində giriş bölməsindən sonra əsərin planını aşağıdakı formada verir:

وقسمت رسالتي هذه على ثلاثيي باباً، منها في أصول الحب عشرة؛ فأولها هذا الباب، ثم باب في علامات الحب، ثم باب فيه ذكر من أحب في النوم، ثم باب فيه ذكر من أحب بالوصف، ثم باب فيه ذكر من أحب من نظرة واحدة، ثم باب فيه ذكر من لا تصح محبته إلا مع المطاولة، ثم باب التعريض بالقول، ثم باب الإشارة بالعين، ثم باب المراسلة، ثم باب السفير.

ومنها في أعراض الحب وصفاته المحمودة والمذمومة اثنا عشر باباً، وإن كان الحب عَرَضاً والعرض لا يحتمل الأعراض وهي :

باب الصديق المساعد، ثم باب الوصل، ثم باب طي السر، ثم باب الكشف والإذاعة، ثم باب الطاعة، ثم باب المخالفة، ثم باب من أحب صفة لم يُحب بعدها غيرها مما يخالفها، ثم باب القنوع، ثم باب الوفاء، ثم باب الغدر، ثم باب الضنى، ثم باب الموت.³⁶

“Bu kitabı otuz bölməyə ayırdım. On fəslə eşqin qaynaqlarına aid etdim. Sonrakı bölmədə eşqin əlamətlərindən danışılır. Sonra yuxuda aşiq olanlar bölməsi gəlir, daha sonra isə tək bir baxışla aşiq olanların bölməsi gəlir. Ardınca isə uzun zaman bir-birinə bərk bağlananlar bölməsi var. Sonra müxtəlif yollarla üstüörtülü sözlər söyləyənlərin bölməsi, göz işarətləri etməklə eşqini bildirənlərin bölməsi, anlaşılanların bölməsi, daha sonra məktublaşaraq, ya da vasitəçidən istifadə etməklə eşq elan edənlərin bölməsi yazılmışdır. Digər on iki bölmədə isə eşqin müsbət və ya mənfi tərəfləri izah edilir. Bu bölmələr

³⁶ ابن حزم الاندلسي. طوق الحمامة ، القاهرة، 2016، ص178

aşağıdakılardır: köməksevər dost, vüsala çatma, sirr saxlama, sirri yayma, itaət, qorxub çəkinmə, sonra başqalarının çox da bəyənmədiyi hər hansı bir cəhətə görə kimi isə sevənlərin bölməsi, aza qane olma, xəyanət, əldən düşmə, xəstəlik və son olaraq da ölüm”.

Beləliklə, bu hissədə İbn Həzm əsərin quruluşu haqqında məlumat verərək, oxucuya əsərin bölmələrindən bəhs edir. Eşq insanlara daima xoşbəxtlik gətirməyib. Eşq insanlara həm də əzab verib. Yazıçı eşqin iztirablarla dolu olduğunu aşağıdakı bölmələrdə göstərib:

ومنها في الآفات الداخلة على الحب ستة أبواب، وهي: باب العاذل، ثم باب الرقيب، ثم باب الواشي، ثم باب الهجر، ثم باب البين، ثم باب السلو ومن هذه الأبواب الستة بابان لكل واحد منهما ضد من الأبواب المتقدمة الذكر، وهما: باب العاذل، وضده باب الصديق المساعد؛ وباب الهجر، وضده باب الوصل؛ ومنها أربعة أبواب لا ضد لها من معاني الحب، وهي: باب الرقيب، وباب الواشي

37

“Digər altı bölmədə isə eşqə daxildən gələn bəlalar və fəlakətlər aiddir: məlamət, danlaq edənlər, rəqiblər, dedi-qodular, mühacirət, ayrılıq və təsəlli bölmələri. Bu altı bölmə içində əvvəlkilər arasında ziddiyyətli olan ikisi vardır. Bunlardan biri məlamət edəndir ki, onlara zidd köməksevər dostlar və köməkçilər, digəri ayrılıqdır ki, ona zidd qovuşmadır. Digər dördünün isə eşqin mənalari arasında zidd çıxan yoxdur. Bunlar rəqiblər və dedi-qoduçular barədə fəsildir”.

Birinci fəslin üçüncü hissəsi *“İbn Tufeylin “Hayy ibn Yaqzan” əsərində insanın kamilləşmə prosesi”* adlanır.³⁸

Bu bölmədə bəhs edəcəyimiz ədəbi nümunə – “Hayy ibn Yaqzan” əsəri ədəbiyyatla fəlsəfənin qovşağında yaranmış bir əsərdir. Əsərin sujet və kompozisiyası, obrazlar sistemi, allegoriyaya meyilli bədiiiliyi onu sırf bədii əsər saymağa imkan verir. Bununla belə, burada irəli sürülən fikir və mülahizələr,

³⁷ ابن حزم الاندلسي. طوق الحمامة، القاهرة، 2016، ص 178

³⁸ Ibn Tufayl's life and activity
<https://journals.indexcopernicus.com/search/article?articleId=3378707>

təsəvvüf yönümlü həqiqət axtarırları, qəhrəmanların fəlsəfi yönümlü mükəllimləri əsəri ərəb-İspan fəlsəfi düşüncəsinin məhsulu saymağa əsas verir.

İbn Tufeyl (1105-1185) Murabitunlar dövrünün (1056-1147) məşhur filosoflarından biridir. O, İbn Bəcadən sonra Qərbdə tanınan müsəlman filosof idi. Tam adı أبو بكر محمد ابن عبد الملك ابن توفيل القيسي الاندلسي Əbu Bəkr Muhəmməd ibn Əbdülməlik ibn Muhəmməd ibn Muhəmməd ibn Tufeyl əl-Qeysi əl-Əndəlusidir. O, Qeys qəbiləsindən idi.³⁹ Əndəluslu filosof və həkim olub. Mənbələrdə Qranadanın təxminən 53 km. şimali-şərqində yerləşən Vadi-Əşdə (Quadix) anadan olduğu qeyd edilir. Atası Sevilyanın Marçedan qəsəbəsindən olan bir alim idi.⁴⁰ Onun həyatı İspaniyada bərbər sülaləsi olan Murabitunların (Almoravidlərin) və Muvahhidunların (Almohadlar) hakimiyyəti illərinə təsadüf edir. Avropada Abubaser adı ilə tanınırdı. Professor Aida Qasımova qeyd edir ki: ola bilsin ki, İbn Tufeylin oğlanlarından birinin adı Basir olmuş və o, bizə məlum olmayan bəzi mənbələrdə Əbu Basir kimi tanınmışdır. Digər tərəfdən, Basir “uzaqqörən” anlamında olduğundan İbn Tufeyl bu cür adlana bilərdi. Ərəblər bəzən gözü yaxşı görməyənlərə də (məsələn, Bəşşar ibn Burda), istehza ilə “Əbu Basir” deyiblər. Amma İbn Tufeylin pis görməsi ilə bağlı əlimizdə heç bir məlumat yoxdur.⁴¹

Onun elmi-ədəbi görüşlərinin önəmli bir hissəsini təşkil edən tibb sahəsində araşdırmaları da mənbələrdə qeyd olunmuşdur. O həm də saray həkimi idi. Digər tərəfdən, tarixçilər İbn Tufeylin astronomiya biliklərinin tibbdən daha öndə olduğu fikrini irəli sürmüşlər.

İbn Tufeylin Muvahhidi sultanı Əbu Yaqub Yusifin istəyi ilə

³⁹ 135 ص القاهرة، 1999، عبد الحميد محمود. فلسفة ابن طفيل ورسالة حي ابن يقظان.

⁴⁰ Islamic philosophy theology and science. Edited by H. Daiber and D. Pingree, volume XXIV, 1989, p. 89

⁴¹ Qasımova A. Ərəb ədəbiyyatı tarixi, . V-XIII əsərlər: dərslik. Bakı: “Elm”, 2019, 677s.

ərəbləri cihada təşviq edən bir qəsidi də yazıb. Əsər Emilio Garcia Gomez tərəfindən ispan dilinə tərcümə edilmişdir.⁴²

İbn Tufeylin şah əsəri “Hayy ibn Yaqzan” dır. Bu əsərin 1169-1179-cu illər arasında yazıldığı güman edilir.⁴³ Əsər dünyanın bir çox dillərinə tərcümə olunmuşdur. “Hayy ibn Yaqzan”1674-cü ildə latın dilindən, 1708-ci ildə isə ərəb dilindən ingilis dilinə çevrilmiş ilk İslam fəlsəfəsi əsərlərindən hesab olunur.

Əsərdə filosof öz fəlsəfi sistemində insanın öz-özünə təbiəti araşdıraraq fəlsəfənin son məqsədinə nail ola biləcəyini, bu yolla əldə edilən bilginin İlahi vəhy əsəri olan Quran ilə uyğunluq təşkil edəcəyini göstərməyə çalışır.⁴⁴

Əsərin mövzusunı təşkil edən hadisələr bir-birinə yaxın iki adada baş vermişdir. Adaların birində Hayy ibn Yaqzan tək yaşayır. Digər adada isə özlərinə aid din, dil, adət-ənənəsi olan bir qövüm yaşayırdı. Onların arasında isə həmin qövmdən olan Salaman və Absal adlı iki adam məşhur idi. Salaman xalqı idarə etmək üçün dinə meyl edən və aqlını praktik işlərdə istifadə edən bir adam idi. Absal isə təfəkkürə və mistik həyata meyli olan sufiyanə bir şəxs idi. Beləliklə, onlardan biri rəsmi İslamı, digəri isə təsəvvüfə təmsil edir.

“Hayy ibn Yaqzan” əsərində müəllifin insan, kainat və Tanrı mövzusunda fəlsəfi fikirləri yer alır. Müəllif burada insanın tanrı ilə mistik əlaqə qura biləcəyini göstərməyə çalışır. Əsərin əsas ideyası sivilizasiyadan uzaq sağlam insan aqlının gücü və onun dinlə uyğunluğunu göstərməkdir. İbn Tufeyl bir tərəfdən insanların təbii ehtiyaclarını təbiətdən əldə etmək gücünü

⁴² Una qasida inedita de Ibn Tufayl”, Revista del Instituto Egipto de Estudios Islamicos, Madrid 1953

⁴³ Two Andalusian Philosophers, The Story Of Hayy Ibn Yaqzan by Abu Bakr Muhammad ibn Tufayl &The Definitive Statement by Abu'l Walid Muhammad ibn Rushd Translated from the Arabic with an introduction and notes by Jim Colville. The Kegan Paul Arabia Library. Volume 6, London and New York, 1999, p.110

⁴⁴ Qafarov Anar, Şirinov Aqil. İslam Fəlsəfəsi (orta əsrlər-modern dövr) Bakı, 2019, 416s.

göstərəkən, digər tərəfdən də ətrafda olanları müşahidə edərək insan aqlının Vahid Allah fikrinə-tövhidə necə çata biləcəyini vurğulayır. Bu baxımdan “Hayy ibn Yaqzan” əsəri ümumilikdə insan-təbiət, təcrübə-ağıl, din-fəlsəfə, ağıl-mistik intuisiya və nəhayət mistik intuisiya-din arasındakı münasibətləri ortaya qoyan bir əsərdir.

Dünyaca məşhur ingilis yazıçısı Daniel Defo da “Robinson Kruzo” əsərini yazarkən “Hayy ibn Yaqzan” əsərindən bəhrələnmişdir. Məşhur fransız şərqşünası Anri Korben “Robinson Kruzo” nun bu ruhda olduğunu qeyd etmişdir.⁴⁵ Lakin “Hayy ibn Yaqzan” əsərində dini-fəlsəfi və mistik ruh, “Robinson Kruzo” əsərində isə sərgüzəştvari, dünyəvi ruh hakimdir. “Robinson Kruzo” əsəri XVIII əsrdə yazılmışdır. Əsərin qəhrəmanı olan Robinson da Hayy kimi tənha adaya düşür. Amma Hayydan fərqli olaraq, bu onun orta yaş dövründə baş verir. Əsər 28 il sahibsiz adada tək yaşayan Robinson Kruzonun sərgüzəştlərindən bəhs edir.

Birinci fəslin dördüncü hissəsi “İbn Şuheydin “Risəlat at-Təvabi və əz-Zəvabi”(رسالة التوابع والزوابع) əsərində esxatoloji təsvir” adlanır.⁴⁶

Əbu Əmir ibn Şuheyd X-XI əsrin qovşağında Əndəlusda yaşayıb yaratmış görkəmli nəsr ustalarından biri idi. İbn Şuheyd 992-ci ildə Kordovada anadan olmuşdur.⁴⁷ Onun nəslı sayılıb seçilən tayfalardan biri olan Qeys qəbiləsinə mənsub idi. Bu qəbilə dünyaya çoxlu alim və ədəbiyyatçılar bəxş etmişdir. Buna görə də İbn Şuheyd mənsub olduğu qəbilə ilə hər zaman öyünmüşdür. İbn Şuheydin qürurlu və təkəbbürlü olması ona çoxlu düşmənlər qazandırmışdır. O, əsərlərində daima özü ilə fəxr edir, əsərlərini qədim şair və ədiblərlə, onların əsil -nəcabətləri ilə

⁴⁵ Корбен Анри А. Корбен История исламской философии, 2010

⁴⁶ Ə. Haqverdiyev və İbn Şuheydin əsərlərində cin və şeytan motivi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi Konfrans. 30 iyun, 2018-ci il, İsmayıl rayonu, Lahic qəsəbəsi, Bakı, 2019, s. 67-72

⁴⁷ ياقوت حموى . معجم الادباء او طبقات الادباء, الجزء الاول, بيروت، 1993، ص3541

müqayisə edirdi. İbn Şuheydin nəsr və nəzm əsərləri zaman içərisində itmiş, yalnız bir qismi dövrümüze gəlib çatmışdır. Əlimizə çatan əsərlərini nəzərdən keçirərkən onun şair və yazıçılığı ilə yanaşı tənqidçi olduğunu da görmüş oluruq.

İbn Şuheydin mədh, risalə, həcv, qəzəlləri, şikayət mövzulu şeirləri, fəxriyyələri, vəsfləri də vardır. Yaqut əl-Həməvi onun çox sayda satirik risalələrinin də olduğunu qeyd edir.⁴⁸

İbn Şuheyd 426-cı (12 aprel 1035) ildə 43 yaşında vəfat etmişdir.⁴⁹

İbn Şuheyd orijinal və maraqlı nəsr əsəri olan “Oxşarlar və pis ruhlar haqqında kitab”ına o dövrün görkəmli ədibi İbn Həzmin natiqlik istedadının tərfi ilə başlayır. Sonra o, özü haqqında danışır və iddia edir ki, onun elmi yaradıcılığının əsasında elmi yox, qabiliyyəti durur. Əsərin giriş hissəsində o, dostu Əbu Bəkr ibn Həzmə göndərdiyi məktubda necə təhsil aldığı haqqında məlumat verir.⁵⁰

İbn Şuheydin “Oxşarlar və pis ruhlar haqqında kitab”adlı əsəri giriş və üç hissədən ibarətdir. Müəllif əsərdə müqayisə etdiyi və yarışdığı ədib və şairlərin özləri ilə deyil, onların cin oxşarlarından bəhs etmişdir. Burada bütün hadisələr İbn Şuheydin öz cini – Zuheyri ibn Numeyr və rəqiblərinin cinləri arasında baş verir. İbn Şuheyd bu əsərdə bu şair və ədiblərin cinlərini fərqli formada təsvir edərək bəyəndiyi, üstünlüklərini qəbul etdiyi şairlərin tərzində şeir söyləyir. Əsərdə cinlər vadisində əyləncəli və ədəbi mühit canlandırılır. Təsvir olunan mühit oxuculara şeir yarışlarını xatırladır.

Dünya ədəbiyyatında İbn Şuheydin “Risələt ət-Təvabi və əz-Zəvabi” əsəri bir çox əsərlərə bənzədilmişdir. Bu oxşarlığa dünya şöhrətli italyan yazıçısı Aligyeri Dantenin “İlahi Komediya” əsərini də misal göstərmək olar. Bir çox tədqiqatçılar müəllifin Əbu l-Əla əl-Mərrinin “Risələt əl-ğufra”dan təsirləndiyini qeyd

ياقوت هموى . معجم الادباء او طبقات الادباء, الجزء الاول, بيروت, 1993, ص 3541

ابن سعد. كتاب الطبقات الكبير. ج 1421م-2001

ابن شهيد الاندلسي. التوايح و الزوايح. بيروت, 1996, ص 157

etmişlər. Bu fikir ispan ərəbşünası Asin Palasios və italyan şərqşünası Enriko Cerulli tərəfindən təsdiqlənmişdir. İtalyan şərqşünası Karlo Alfonso Nallinanın iddiasına görə isə bu iki əsər – “Risələt əl-ğufuran” və “İlahi Komediya” arasındakı bənzərliyi ilk dəfə Əbdürrəhim Əhməd 1897-ci ildə qeyd etmişdir.⁵¹ Zənnimizcə, İbn Şuheyd İspaniyada yaşadığından onun Dantenin yaradıcılığına təsir ehtimalı daha böyükdür.

İkinci fəsil **“Ədəb əsərləri və antologiyalar Əndəlus nəsrinin bir qolu”** kimi adlanır. Bu fəsil iki hissədən ibarətdir.

İkinci fəslin birinci hissəsi *“İbn əbd Rəbbihinin “əl- İqd əl-fərid” əsəri: Şərqə qaytarılan şərq malı”* adlanır.⁵²

Ərəb-müsəlman mədəniyyəti dövründə “ədəb” adlı xüsusi janr da yaranmışdı.

“أدب” Ədəb sözü müasir ərəb dilindən tərcümədə “ədəbiyyat”, “tərbiyə”, “ədəb”, “mərifət”, “əxlaq”, “ləyaqət ” və s. deməkdir.⁵³ Daha sonra ədəb anlayışları orta əsrlər müsəlman ədəbiyyatında müxtəlif mənalarda, o cümlədən ədəbi-publisistik janr kimi işlənməyə başladı.

Ədəb ədəbiyyatı, xüsusilə, ədəb kitabları oxucuya elmlər toplusu – riyaziyyat, qrammatika, tarix və s. haqqında ilkin məlumatlar verirdi. Zaman keçdikcə isə ədəb termini orta əsr ziyalisinin bilməli olduğu elmləri və etik qaydaları ifadə etdi. Bu termin yüksək mənəvi keyfiyyətlərin məcmusunu təşkil edib, nəzakət və ədəb sahibi şəhər sakininin – ədibin etik düşüncəsini formalaşırdı. Ədəb janrı sayəsində müsəlman zehnin inkişaf səviyyəsi artır və inkişaf edirdi. Bu janr İslam sivilizasiyasının klassik dövrünün ictimai və mədəni həyatlarında mühüm rol oynayırdı. Beləliklə, “ədəb” termini etik normalar kompleksi,

⁵¹ Uçar A. Risaletü-l Gufran ve İlahi Komediya üzerine karşılaştırmalı bir inceleme. Doktora tezi, İstanbul, 2019, s.214.

⁵² “İbn əbd Rəbbihinin “İkd əl-Fərid” (Nadir boyunbağı) əsəri”. Filologiya məsələləri. Elmi məcmuə, Nurlan nəşriyyatı, “Elm və təhsil”, Bakı, 2016, № 11. s. 451-456

⁵³ Баранов Х.К. Большой арабско-русский словарь: в 2-х тт.-10-е изд., Т1, стереотип.-М.: 2002.-456с

davranış qaydaları ilə yanaşı (süfrə arxasında özünü ədəblə aparmaq, münasib paltar geyinmək, özünə münasib həmsöhbət tapmaq və s.), ədibə lazım olan elmlər kompleksinə də daxil idi. Bu kompleksə hər şeydən əvvəl böyük ərəb mədəniyyətinin əsasını təşkil edən qədim mətnləri oxumaq və başa düşmək imkanı verən filoloji materiallar (qrammatika, əruz, İslamdan əvvəlki ərəblərin həyat və qəhrəmanlıqlarından bəhs edən saysız rəvayətlər, atalar sözləri, məsəllər və s.) daxil edilmişdi. Bütün bu materialların öyrənilməsində əsas məqsəd ədəbi improvizasiya sənətini hazırlamaq, milli ruhda yeni əsərlər yaratmağı öyrətmək idi.⁵⁴

X. Kərimova ədəb janrının əsas ideya-estetik qaynaqlarını aşağıdakı kimi təqdim etmişdir:

1. Qurani-Kərim; 2. İslam peyğəmbəri Məhəmmədin (s.a.s) hədisləri; 3. İmam Əlinin (ə) “Nəhcül-Bəlağə” hekayələri; 4. “1001 gecə” nağılları; 5. “Saf qardaşları”na məxsus traktatlar.⁵⁵

Ərəbşünas alim İmamverdi Həmidovun “İbn Quteybə Dinəvəri” adlı kitabında IX əsr bir dövr kimi xarakterizə olunur, həmin dövrdə mövcud olan çatışmazlıqlar, o cümlədən ədəb janrının inkişafının çətinlikləri təhlil süzgəcindən keçirilir.⁵⁶

Məlumdur ki, ərəb-İspan tərbiyə və təhsili ərəb bədii ənənələri ilə sıx bağlıdır. Əndəlusdan isə bu janra yeni nümayəndə – Cahizə rəqib göstərilmiş İbn əbd Rəbbihi gəlmişdir. İbn əbd Rəbbihi təkcə öz ölkəsində deyil, Xilafətin digər əyalətlərində də tanınmışdır. İbn əbd Rəbbihi iğtişaşlarla dolu olan dövrdə yaşamışdır. Onun yaşadığı dövr Əməvi xəlifələrindən I Məhəmməd (852-886), Əl-Munzir (886-888), Abdullah (888-912), III Əbd ər-Rəhman (912-962) hakimiyyəti illərinə təsadüf edir.

أبو عمر احمد بن محمد بن عبد ربه Əbu Ömər Əhməd ibn Məhəmməd

⁵⁴ Фильштинский И. М. История арабской литературы X-XIII века. М., 1991. 726 с.

⁵⁵ Kərimova X. “Ədəb” janrı və Ət-Tənuxinin “Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkara” əsəri. Bakı, “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2015, 232 s.

⁵⁶ Гамидов. И. Ибн Кутайба Динавари. Баку. Элм, 1997. 144 с.

İbn əbd Rəbbihi 860 -cı ildə Kordovada anadan olmuşdur. İbn əbd Rəbbihi ən çox mədhiyyə şairi kimi tanınmışdır. O, mədh şeirlərinin demək olar ki, hamısını III əbd ər-Rəhməna həsr etmişdir. İbn əbd Rəbbihi III əbd ər-Rəhmanın yürüşlərinə və qəhrəmanlıqlarına həsr edilmiş belə bir poema – urcuzə yazmışdır.⁵⁷

İbn əbd Rəbbihi Əndəlus ədəbiyyatı tarixinə “əl-Iqd əl-fərid” kitabının müəllifi kimi daxil olmuşdur. Kitabın adına “əl-fərid” epiteti sonradan daxil edilmişdir. Deyilənə görə, öz təşəbbüsü ilə əsərin üzünü köçürən şəxs onu “Nadir boyunbağı” (əl-Iqd əl-fərid) adlandırır.⁵⁸ “Əl-fərid” sözünün mənası yeganə, nadir, unikal deməkdir. “əl-Iqd əl-fərid” indiyə kimi ədəb janrının ən maraqlı nümunələrindən hesab olunur. Bu əsər əsrlər boyu təkcə Xilafətin şərqində deyil, qərbində də məşhur olmuşdur. Nümunə olaraq o, Şərqdə İbn Quteybə ابن قتيبة (889-cu ildə vəfat etmişdir) tərəfindən yazılan “Uyun al-əxbər” əsərindən, Əbu Ubeydə və əl-Cahizin əsərlərindən mənbəyi kimi istifadə etmişdir.⁵⁹

“Əl-Iqd əl-fərid” əsəri 25 bölmədən ibarətdir, hər bölməyə qiymətli daşların adı verilib. İlk 12 hissənin adı son 12 hissənin adı ilə uyğunlaşdırılır. Məsələn, birinci hissə “Mirvari” adlanırsa, sonuncu hissə “İkinci mirvari” adlanır. Bölünən hissələrin 13-cüsü “Mərkəzi qaş” – “Vasitə” adlanır. “Əl-Iqd əl-fərid” əsərindəki fəsilləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Tarix;

Dövlətçilik;

Folklor;

Ədəbiyyat və incəsənət;

İnsan.

“Əl-Iqd əl-Fərid” əsəri orta əsrlər estetikasının normalarına

⁵⁷ İmanquliyeva A. İspaniyada ərəb ədəbiyyatının yaranması və inkişafı tarixinə dair. “Azərbaycan şərqşünaslığı N2-2009 səh25-29”

⁵⁸ Фильштинский И. М. История арабской литературы X-XIII века. М., 1991. 726 с

⁵⁹ Qasimova A. Ərəb ədəbiyyatı tarixi, V-XIII əsrlər: dərslik. Bakı: “Elm”, 2019, 677s.

cavab verirdi. Bu əsəri yazarkən İbn əbd Rəbbihi Əndəlusda olan həmvətənlərini Xilafətdə yaşayan şərq ədiblərinə aid olan biliklərlə tanış etmək istəyirdi. X əsr Buveyhilərin vəziri Sahib ibn Əbbad Əndəlusda yaranan ədəbiyyatın elementlərini tapmaq ümidilə “əl-Iqd əl-fərid” əsəri ilə maraqlanır. Lakin sonralar təəssüf hissi ilə kitabı kənara qoyur. Burada o, ərəb-İspan ədəbiyyatından heç nə tapa bilməyərək demişdir: “Bu ki, bizə qaytarılan öz malımızdır.”⁶⁰.

İbn əbd Rəbbihi tərəfindən toplanan materialların çoxluğu “əl-Iqd əl-fərid” əsərini orta əsrlərdə müxtəlif ərəzilərin mədəniyyətlərini əks etdirən orijinal ədəb ensiklopediyası hesab etməyə imkan verir.

“Nadir boyunbağı kitabı”nda toxunulan məsələlər genişdir. İbn əbd Rəbbihi ona məlum olan bütün bilikləri əhatə etməyə, dövrünün etnik, estetik baxışını işıqlandırmağa, tarixi faktları, satirik hekayələrin süjetlərini, ən yaxşı şairlərin ən yaxşı seirlərini əks etdirməyə çalışırdı.

Dissertasiyanın ikinci fəslin ikinci hissəsi **“İbn Bəssamın “Əz-Zəxirə” əsərində ərəb-İspan ədəbi mühitinin əksi”** adlanır.⁶¹ İbn Bəssam əş-Şəntəranı V (XI) əsr Əndəlus nəsrinin görkəmli nümayəndələrindəndir. O, məşhur filoloq və tarixçi olmaqla bərabər məşhur ədəbiyyat tənqidçisi kimi də tanınırdı.

İbn Bəssam Lusitaniyalı (qədim Roma əyaləti, Portugalıyanın bir hissəsi) zəngin bir ailədən olub Əndəlusun qərbində, Batalyevs (Badajos) yaxınlığında olan Şəntərin (Santarem) şəhərində 1158-ci ildə anadan olmuşdur. İbn Bəssam Şəntərində Bənu əl-Əftasın hakimiyyəti dövründə anadan olmuşdur. Lakin hakimiyyət devrildikdən sonra o, dolanışığ üçün buranı tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır. İbn Bəssam öz yaşayışını qələmi ilə

⁶⁰ Шидфар Б.Я. Андалусская литература.М., Наука, 1970, 184с.

⁶¹ İbn Bəssam və onun “Əz-Zəxirə” əsəri. Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı, 2014. 2(94), s. 134-140

təmin etmişdir.⁶²

Mənbələrdə “əz-Zəxirə” əsərini Sevilyada 510-512 (1106-1118)-ci illər ərzində bitirdiyi yazılır.⁶³ Həmin dövrdə şöhrəti daha da artan İbn Bəssam vəzirlərlə dostluq etmişdir. Həyatının ən məhsuldar illərini Sevilyada keçirdiyi üçün bəzi ədəbiyyat tarixçiləri onun Sevilyalı olduğunu yazmışlar. Son zamanlarını Murabitunlar sülaləsi dövründə keçirən İbn Bəssam Murabitunlar hakimiyyətinin süquta uğradığı 542 (1147)-ci ildə Sevilyada vəfat etmişdir.⁶⁴

İbn Bəssamın günümüzdə qədər gəlib çatan tək əsəri “əz-Zəxirə fi məhasini əhli-l-Cəzirə” (“Ada əhlinin yaxşı xüsusiyyətləri barədə qiymətli mənbə”) adlı əsərdir. V (XI) əsr Əndəlus ədəbiyyatına dair ensiklopedik bir əsər olan “Əz-Zəxirə” ədəbi və tarixi baxımdan önəmli bir qaynaqdır. Özəlliklə “Muluk-ət-tavaif” dönəmindəki (1031-1090) ədəbi fəaliyyətlər haqqında məlumat verməsi, ayrıca Əbu Mərvan ibn Həyyan əl-Qurtubinin (ö.469/1076) altmış dəftər həcmində olduğu qeyd edilən, dövrümüzdə gəlib çatmayan “əl-Mətin” adlı tarix kitabındakı müxtəlif elmləri ehtiva etməsi əsərin önəmini daha da artırmaqdadır. O, bir çox şair, ədib və siyasət adamlarının tərcümeyi-halı ilə yanaşı, onların şeir və nəsr əsərlərindən də örnəklər vermişdir.

İbn Bəssamın “əz-Zəxirə” əsəri “Müqəddimə” ilə başlayır. Müəllif əsəri 4 fəslə bölmüş və həmin bölgünü 1-ci fəslin əvvəlində göstərmişdir.

Birinci fəslin əvvəlində Kordova və Əndəlusun mərkəzində yaşamış görkəmli adamlar, əyanlar, şairlər barəsində otuz dörd bioqrafik məlumat verilir.

İkinci fəsil Əndəlusun qərb əyalətlərinə həsr olunur. Burada həm də Sevilya şəhərində yaşamış görkəmli şəxsiyyətlər haqqında

⁶² Baker Khalid Lafta, İbn Bassam as a literary historian, a critic and a stylist: a study of al-Dhakira. 1986, Qlasqow, p.360

⁶³ Schippers A. “Poetry and History in Bassam’s Dahirah”, 2004, p. 283

⁶⁴ Medieval Iberia an Encyclopedia/ edited, with introductions, by E. Michael Gerli, 2003, p.886

məlumatlar verilir. Fəsil qırx altı bioqrafiyanı əhatə edir.

Üçüncü fəsildə Əndəlusun cənub-şərqində yaşayan görkəmli şəxslərin həyat və yaradıcılığından söhbət açılır.

Dördüncü fəsildə Afrika, Bağdad, Şamda anadan olmuş və daha sonra Əndəlusa köçərək məşhur şair və ədiblərin kölgəsində öz yaradıcılıqlarını inkişaf etdirmiş 32 şəxs barədə bioqrafik məlumat verilir.⁶⁵

İbn Bəssamın bu əsəri yazmaqda məqsədi İspaniyada yaranan mədəniyyətin heç də Şərqdəki mədəniyyətdən geri qalmadığını sübuta yetirmək olmuşdur.

Ümumilikdə deyə bilərik ki, “əz-Zəxirə” orta əsrlər ərəb-İspan nəsrinin şedevr əsərlərindən biri hesab olunur. Əsər dövrünün bir çox ədib və şairləri haqqında məlumatları özündə əks etdirir. Əsər öz quruluşu və məzmunu ilə orta əsr ərəb antologiyaları silsiləsində mühüm həlqədir. Bu mənada İbn Bəssamın “əz-Zəxirə” əsərini Əbu Mənsur əl-Səalibinin “Yətimət əl-Dəhr” (يتيمة الدهر), Əl-Baxərzinin “Dumyət əl-Qasr” (دمية القصر) əsərləri ilə müqayisə edə bilərik. Hər üç əsər coğrafi prinsip əsasında tərtib edilərək İslam dünyasının genişliyi zəminində vahid mədəni irsin müxtəlif tərəflərini əks etdirir.

Nəticə

Son olaraq bu tədqiqat vasitəsilə elmi ictimaiyyətə təqdim edilən nəticələrin səciyyəvlənməsinə diqqət yetirək:

1. Əndəlus dünya ədəbiyyatına “əl İqd əl-fərid” , “Hayy ibn Yaqzan”, “Risəlat ət-təvabi və əz-zəvabi” , “Tauq əl-haməmə” “əz-Zəxirə” kimi böyük töhfələr vermiş və bu əsərlərin Şərqə, o cümlədən dünya ədəbiyyatına böyük təsiri olmuş, sonrakı dövr yeni əsərlərin yaranmasına rəvac vermişdir.

2. Əndəlus İbn Rüşd, İbn Ərəbi, İbn Tufeyl kimi dünya şöhrətli filosoflar yetirmişdir.

3. İbn Həzmin “Tauq əl-haməmə” əsərində Əndəlusun sosial-siyasi vəziyyəti, İspaniyada şəhər mühitinə inkişafı, İslam

ابن بسلام. الذخيرة في محاسن أهل الجزيرة. القسم الاول- الجلد الاول، بيروت، دار الثقافة 1997ص446 ،⁶⁵

qadınlarının mənəvi-əxlaqi vəziyyəti, bir ictimai mühitdə müxtəlif xalqların birgə yaşayışı və s. məsələlər geniş şəkildə ifadə olunmuşdur. “Tauq əl-haməmə” əsəri eşqin mahiyyəti, eşqin xüsusiyyətləri, sevgililərin mənəvi durumunu, ümumiyyətlə eşq və sevgi haqqında yazılmış möhtəşəm əsərdir.

4. İbn Tufeylin Əndəlus fəlsəfi məktəbinin yetişdirdiyi, Abubaser adı ilə Avropada məşhur olmuş görkəmli filosofdur. Onun “Hayy ibn Yaqzan” əsəri bir insanın kimsəsiz adada kamilləşməsini göstərir və bu əsər bir çox əsərlərin yazılmasına təsir etmiş, Avropada yazılan məşhur əsərlər cərgəsində Daniel Defonun “Robinson Kruzo” əsərinə bu əsərin müstəsna təsiri inkar olunmazdır.

5. İbn Şuheydin “Risələt ət-təvabi və əz-zəvabi” əsəri esxatoloji əsərlər sırasındadır və Avropada bəzi əsərlərin yazılmasına təsir göstərmişdir. Dantenin “İlahi komediya” əsərinə də bu əsərin təsir göstərməsi zənn edilə bilər. Eyni zamanda İbn Şuheyd ərəb ədəbiyyatına mədh, həcv üslubunda yazılmış şeirlər, qiymətli nümunələr bəxş etmişdir.

6. İbn əbd Rəbbihi Cahizə rəqib göstərilmiş, ədəb janrında yazmış, ərəb-İspan nəsrinin görkəmli nümayəndələrindəndir. İbn əbd Rəbbihi mədh ustası kimi də tanınmışdır. İbn əbd Rəbbihinin “əl-Iqd əl-fərid” əsəri qeyd etdiyimiz kimi ədəb janrında yazılmış, həm yazılı, həm də şifahi xalq ədəbiyyatının mövzularını da əhatə etmiş və dövrünün alimləri, əmirləri, tarixi hadisələri və s. haqqında dəyərli məlumatlar vermişdir. İbn əbd Rəbbihinin “əl-Iqd əl-fərid” əsəri ərəb ədəbiyyatının və tarixinin öyrənilməsi üçün dəyərli mənbədir.

7. İbn Bəssam dövrünün görkəmli filoloq, tarixçi və ədəbiyyat tənqidçisidir. Onun “əz-Zəxirə” əsəri dövrünün görkəmli xəlifələri, əmirləri, şairləri, ədibləri və başqa görkəmli mütəfəkkirləri haqqında məlumat verən dəyərli mənbədir. İbn Bəssamın “əz-Zəxirə” əsəri ərəb-İspan ədəbi mühiti haqqında məlumatları əks etdirir. Bir çox əsərlər, müəlliflərin həyatları məhz İbn Bəssamın “əz-Zəxirə” əsəri vasitəsilə dövrümüzdə gəlib çatmışdır.

Dissertasiyanın əsas nəticə və yenilikləri müəllifin aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Orta əsrlər ərəb ədəbiyyatında “ədəb” əsərləri və İbn əbd Rəbbihi. Filologiya məsələləri, N 3, Bakı, 2012, s. 584-593

2. “İbn Bəssam və onun “Əz-Zəxirə” əsəri” Akademik V.M.Məmmədəliyevin 70 illiyinə həsr olunmuş Şərqşünaslığın aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransı., Bakı, 2012, s. 289-291

3. “İbn əbd Rəbbihinin “əl-Iqd əl-Fərid” əsərində atalar sözləri”. Dədə Qorqud

4. “İbn Bəssam və onun “əz-Zəxirə” əsəri”. Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı, 2014. 2(94), s. 134-140

5. “İbn Bəssam əş-Şəntəraninin həyatı və mühiti”. Sivilizasiya. Elmi-nəzəri jurnal, Bakı, 2014/10, s. 113-117

6. “İbn Həzmin “Tauqul Haməm” əsərində “Yuxuda sevənlər haqqında fəsil” və “buta””. Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu. Bakı, 2015, s. 47-55

7. “Арабская культура в Испании” Традиционная культура народов Поволжья. Казан-2015, , стр. 38-45, 14-17 октябрь

8. “İbn Əbd Rəbbihinin “əl-Iqd əl-Fərid” (Nadir boyunbağı) əsəri”. Filologiya məsələləri. Elmi məcmuə, Nurlan nəşriyyatı, “Elm və təhsil”, Bakı, 2016, № 11. s. 451-456

9. “Ə.Haqqverdiyev və İbn Şuheydin əsərlərində cin və şeytan motivi”. Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi Konfrans. 30 iyun, 2018-ci il, İsmayıl rayonu, Lahıc qəsəbəsi, Bakı, 2019, s. 67-72

10. “Abbasilər dövründə dövlətçilik və mizah” (İbn əbd Rəbbihinin “əl-Iqd əl Fərid” əsəri əsasında). Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş Folklor və Dövlətçilik mövzusunda III Respublika elmi konfransı. Bakı şəhəri, 13 noyabr 2018-ci il, s. 314-324

11. “İbn əbd Rəbbihinin “el- Iqd el-ferid” (Nadir Gerdanlık)

eserinde mizah”, 4.Uluslararası Akdeniz Sempozyumu, Türkiye, Mersin, 22-24 Ekim, 2020, s. 217-225.

12. “Nizami Gəncəvi və İbn Həzm yaradıcılığında təsvir”, AMEA Folklor İnstitutunda təşkil edilən “Nizami və Nəvai irsinin mif və folklor qaynaqları” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransı, 21-22 iyun, 2021, Bakı, s. 419-429.

13. “İbn Hazmın “Taug al-Hameme” eserinde tasvir”// Bengi Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2021-2, s. 114-121

14. “İbn Tufayl’s life and activity” // <https://journals.indexcopernicus.com/search/article?articleId=3378707>

Dissertasiyanın müdafiəsi 11 iyun 2024-cü il tarixində saat 12⁰⁰ AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən FD1.18 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1143, Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid prospekti 115, Akademiya şəhərciyi, Əsas bina, VII mərtəbə, akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun akt zalı.

Dissertasiya ilə AMEA akad. Z.M.Bünyadova adına Şərqşünaslıq İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyaları AMEA akad. Z.M.Bünyadova adına Şərqşünaslıq İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 08 may 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb:
Kağızın formatı: 60x84 1/16
Həcm: 42979 işarə
Tiraj: 100